

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

Schmith Fábíán, Rozi, Terka, Irén mama, Bartos János és a többiek – avagy a komplexek hatalmáról¹

„Csáth korunk egyik legjelentősebb íróművésze.
Véleményem szerint a Beatles együttessel is felér”
(Esterházy Péter)

“I want you
I want you so bad
It’s driving me mad, it’s driving me mad”
(John Lennon)

A komplexek elmélete

Ha elolvassuk Csáth Géza *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* című, némiképp bőbeszédű, 1911-ben készült tanulmányát – vagy inkább csak az egész magvát jelentő komplexelméletet –, a jelenkor embere is lényeges dolgokat tudhat meg a személyiség felépítéséről, ha úgy tetszik: a saját karakterének jellegzetességeiről.² Azon ritka szövegek egyike ez, amely szakemberek és laikusok számára egyaránt érthető.

Csáth azt mondja: az emberi személyiség komplexekből, a személyiséget különbözőképpen konstruáló tényezőkből, motiváló faktorokból áll. A legfontosabb a szexuális-fajfenntartási, az egészség- vagy önfenntartási, az anyagi-pénz, illetve az erkölcsi-ambíció komplex. Emellett egyes embereknél bizonyos korokban alapvető lehet még a származási vagy faji, illetve a vallási komplex.³ Ha a személyiség egyik

¹ A tanulmány főszövegében szereplő oldalszámok a *Mesék, amelyek rosszul végződnek* című, Csáth Géza novelláit közreadó gyűjteményes kötetre utalnak (szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1994), lábjegyzetben az elemzett novellák első megjelenési helyét közlöm.

² A tanulmány egyik első olvasója, Moravcsik Ernő professzor elismerő megjegyzései mellett azt is megírta Csáthnak, hogy véleménye szerint a szöveg „nagyon hosszú, és igen sok benne az ismétlés”; a művet Moravcsik támogatásával adta közre a *Gyógyászat* című lap 1911 szeptembere és 1912 márciusa között (lásd: Moravcsik Ernő Csáth Gézának, [Budapest, 1911. augusztus 3.] = *Smaragd asztal: Csáth Géza válogatott levelezése*, szerk. MOLNÁR Eszter Edina, SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 2020, 208–209). – A tanulmány 1912-ben könyv alakban is megjelent, újabb kiadását lásd: CSÁTH Géza, *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* = *Egy elmebeteg nő naplója: Csáth Géza elfeledett orvosi tanulmánya*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1978 (Magyar Tallózó), 29–240.

³ Megjegyzendő, hogy Csáth a komplexek fogalmát Sigmund Freud vagy Carl Gustav Jung terminológiájától eltérő értelemben használta (lásd: BUDA Béla, *Csáth Géza tanulmánya a mai orvostudomány tükrében* = *Egy elmebeteg nő... i. m.*, 248–251).

komplexe kisebb mértékben sérül, egy másik komplex fontosabbá válik, és a létrejövő *kompenzáció* egyensúlyban tartja a pszichét. Csáth szerint súlyos komplexsérülés esetén – főként akkor, ha a beteg nem tud szembenézni a veszteséggel, amely őt egy bizonyos aspektusból érte – *konverzió* útján téveszmék alakulnak ki. Ilyenkor a trauma pszichiátriai betegség formáját ölti, és ez az állapot már kevéssé gyógyítható.

Csáth a tanulmányban páciensének, G. kisasszonynak a betegségére koncentrált, és az őt sújtó hisztéria kialakulását tárja fel. A komplexelmélet segítségével azonban több Csáth-novella történeteinek alapképletét is megvilágíthatjuk. A *Schmith mézeskalácsos* című novella⁴ főhőse erős ambíciókomplexszel rendelkezik, ő a legjobb mézeskalácsos Lőcsén, céhmesternek is megválasztják. Ládájában gyűlnek az aranyak, ami rendkívül jó hatással van a pénzkomplexére is. Szexuális komplexe hosszú évek elfojtása után tör magának utat, de akkor Schmith Fábián egyszerre a legkíváncsabb, a legszebb lőcsei lányt akarja, és meg is kapja. A *pénzéért* kapja meg – merthogy leendő apósát, az aranyművest, szintén kielégíthetetlen pénzkomplex vezérli, tehát gazdag vőt akar magának, noha a lánya egy kevésbé tehetős fiatalembert szeret. (Megjegyzendő, hogy a Csáth-tanulmány „hősnőjét”, G. kisasszonyt ugyanez a belső konfliktus nyomasztja: a férfi, akit szeret, szegény; a másik viszont, aki neki udvarol, gazdag, de G. nem szereti.) Az aranyműves lánya tehát hozzámegy a nem szeretett gazdag emberhez, és noha az ambíció-, illetve a pénzkomplex várákozáson felül kielégülést nyer, a szeretetet semmi nem pótolja, illetve egyvalaki: a szegényebb kérő, titkos látogatásaival, miközben a férj a vásárokon árulja a szebbnél szebb mézeskalács-figurákat. Schmith azonban sejti, hogy felesége hűtlen, és amikor rajtakapja a szerelmeseket, megöli az asszonyt: „Azt mondhatnám, hogy örült annak, amit tett. Cserébe a saját sok bajáért, a féltékenység kínjaiért, a sok munkában eltöltött örömtelen napért – most igazán végképp és visszavonhatatlanul magáévá tette a feleségét” – vonja le a tanulságot a történet mesélője (231). Ez a paranoid illúzió állítja helyre Schmith önértékelését és belső egyensúlyát: küldetését megvalósítva, megbánást nem tanúsítva, halálfélelmet nem mutatva megy a vesztőhelyre.

A *Rozi* című novellában⁵ a férj viselkedése hasonló képletet takar, ám itt a feleség kerül a középpontba. Rozinak, a cselédlánynak a szexuális komplexét a kockázatkeresés dominálja, olyan kapcsolatok adnak számára kielégülést, amelyekben manipulálhatja a partnerét – egészen addig a pontig, amikor már saját magát is veszélybe sodorja: „Ösztönszerűleg vonzotta ez a veszedelem, a lehetőség, hogy kitekerik a nyakát, vagy félholtra verik, és érdekelte a feladat, bár erről számot adni magának nem tudott, hogy ezt ravaszul csókokkal, hízelkedésekkel, hazudozással elhárítsa – a férfi gyalázatának árán” (298). Jóskához, „az óriás termetű, vasizmú kőműveshez” azért megy feleségül, mert izgatja a gondolat, hogy „mellette a hűtlenség vagy a rosszasság veszedelmes dolog lesz” (298). Rozi más élethelyzetekben is a veszélyt keresi: munkaadóitól feltehetően lop, másfelől klienseitől kapott ruhadarabjait Jóska szeme láttára hordja (és mindez

⁴ Világ, 1910. október 18., 1–3.

⁵ Az Újság, 1912. február 21., 1–3.

látható eufóriát okoz neki). Örömet leli Jóska megalázásában, akinek a féltékenységet tudatosan gerjeszti, elégedettség tölti el a férfi gyötrődésének láttán. Rozi „uraskodni” szeretne, de inkább csak amolyan korlátolt önelégültségben él.

Rozi „kórképe” egyértelmű: a mindent uralni akaró, nárcisztikus ambíció-, illetve szexuális komplex elnyomja a személyiség egészséges önvédelmi reakcióit, vagyis az önfenntartási komplexet. Rozi a beteljesülésért mind nagyobb kockázatot vállal. Közben a Jóskára kényszerített alárendeltség egyre jobban sérti a férfi önérzetét, majd egyre inkább taszítja Rozi aljassága. Ám önbecsülését fel kell adnia, hiszen szexuális kielégülést csak így nyerhet (nyilvánvalóan az erkölcsi komplex hadakozik a szexuális komplexszel). De Jóska részéről a szexuális-önfenntartási komplex is sérül, hiszen Rozi nem akar gyereket, csak a vágyainak akar élni, és egyáltalán nem viselkedik feleségként. A döntő momentum akkor érkezik el, amikor Rozi Jóskát már egyáltalán nem engedi magához. Jóska a sérelmeit egy ideje pálinkával tompítja, és amikor Rozit és egyik szeretőjét *in flagranti* találja, a nőt egy bárdal megöli.

A komplexek torzulásából fakadó frusztráció nem mindig hoz magával ilyen látványos végkifejletet. A *Muzikusok* című novellában⁶ szereplő cseheknek valamilyen módon majdnem mindegyik komplexe sérült, hiszen alulfizetett, közepesnél gyengébb zenészek, akik maguk sem becsülik sokra produkciójukat. Érzelmi életük silány. Elhagyták hazájukat e távoli, idegen földért, ahol nem értik őket, és ők sem értik a helybélieket. Egy ideig még küzdenek a fásultság ellen, aztán feladják. Lázadniuk, kitörniük nem lehet, áthághatatlan akadályok állnak boldogulásuk útjában. A komplexek ily mértékű károsodását semmi sem ellensúlyozhatja, egyedül az alkoholban találnak vigaszt.

Az alkoholizmust kiválthatja ugyanakkor egyszeri trauma is. A *Vasút* című novella⁷ főszereplője Bartos János „finom, érző lelkű” hivatalnok (516), aki kiszállásra utazik, és akit elkápráztat a májusi délután varázsa. A csatlakozásra várva jókedvűen, örömmel megy a vasúti étterembe, sört is iszik. Figyelmetlen, elkövet egy kisebb hibát, majd tetézi a bajt, nála erősebbekre támad, ám ellenfelei túlerőben vannak: Bartost megverik és megalázzák. Bartos önmagának később azt szuggerálja, hogy mindaz, ami történt, csak véletlen baleset volt, és arról, hogy miként gázoltak az önbecsülésébe, nem beszél senkinek. A feldolgozatlan trauma azonban egyre nagyobb súllyal nehezedik rá, és ő is a narkózt választja.

A boldogság mint írói ajándék

Noha Csáth Géza említett tanulmánya változatos példákat vonultat fel annak bizonyítására, hogy a kompenzáció jó útra térítheti a sérült lelkeket, a novellákban mindez ritkán és nem igazán hihető módon történik meg. Az *Egymást boldogítva* című novella⁸ főhőseinek megtalált boldogsága a kívülálló számára aligha érthető.

⁶ Világ, 1911. október 11., 1–3.

⁷ Világ, 1911. március 25., 2–4.

⁸ Élet, 1909. január 3., 16–20.

Marianovicsék mindenáron férjhez akarják adni a lányukat, és ezt nemcsak szülői kötelességüknek tekintik, de a jövőbeli remek házasságot egyúttal az apa munkahelyi sérelmeiért járó kárpótlásként fogják fel. Számos sikertelen kísérlet után megkötetik a házasság, amely szinte csak külsőségeiben mondható együttélésnek: Terka egy szerény jövedelemmel rendelkező, béna fiatalemberhez megy hozzá. Kielégülést nyer az erkölcsi és ambíciókomplex, amely nemcsak Terka és a szülők önbecsülését emeli, de miként a történet záró mondataiban olvashatjuk, Terka láthatóan szépülni is kezd.

Ugyanezt a képletet olvashatjuk ki az *Erna* című történetből.⁹ Erna kevésbé vonzó nő, aki retteg a szerelmi visszautasítástól. Először tehát ambíciókomplexét kell rendbe hoznia, amihez sajátos utat választ: miután első komoly kérőjének kiadja az útját, határozottan erősödik az önbecsülése, immáron jobban figyel a viselkedésére, kinézetére, mi több, ő is „rohamosan” szépülni kezd (306). Ezután újabb kikoszorózott kérők következnek: Erna „nem a barátnőinek az irigységére dolgozott, saját magát akarta csak rehabilitálni, saját maga előtt. És ez sikerült is” (307). Kétséges ugyanakkor, hogy Erna képes lesz-e majd visszatálatálni a párkeresés szokványosabb formáihoz.¹⁰

A *Prutyi* című novella¹¹ életvidám hősnőjével nagyon hasonló dolog történik. A színésznőnek tanuló Prutyi kedves, vonzó teremtes, ám mivel a tehetségnek híján van, a második évi vizsgán kibuktatják az iskolából. Anyjával megtalálják a magyarázatot: ha Prutyi elfogadta volna a színiiskolások körül fel-feltűnő gróf udvarlását, karrierje sem akadt volna el. „De hát hiába, tisztességes úri leánynak nem való a színi pálya!” – vonják le a következtetést (619), vagyis Prutyi erkölcsileg nemesedett azzal, hogy a színészsors mélybe húzó ambícióival le tudott számolni. Mindez persze főként a mama indoklása, hiszen Prutyi továbbra is vágyódik a színiiskolás társaságba. Egy délután odaadja magát Jenőnek, a kissé neuraszténiás színészfiúnak – a délután mind érzelmi, mind technikai szempontból meglepően jól sikerül –, Jenő korrepetálni kezdi Prutyit, akinek – mint az író állítja – már „ezen a napon megjött a tehetsége” (620).

Ha Terka és Erna történetét olvasva elhisszük is, hogy a kompenzáció megoldotta a problémát, Prutyi esetében éreznünk kell, hogy a tehetség nem *így* teremődik, hiába állítja a narrátor, hogy a lány „bámulatos átalakuláson ment keresztül. Mindent megcsinált, kihozott. A hangja szép, a beszéde őszinte, a gesztusa nemes és szabad volt, mint még soha” (620). Csáth azt sugallja, hogy Prutyit valójában a szexualitás rejtélyei nyomasztották, és a szexuális komplex „helyretétele” a tehetséget is felszabadította. Az olvasót Prutyi esetében a *hogyan* érdekelné, az, hogy végül is miként lett „becézett növendéke” egy másik színiiskolának (620). És hasonlóképpen azt szeretnénk tudni, hogy *mitől* működött Terkának a béna fiatalemberrel kötött házassága, és a rátarti Erna, aki mintegy sportot űz a kikoszorózásból, miként boldogult az életben.

⁹ Világ, 1911. március 12., 1–2.

¹⁰ Az *Erna* és a *Rózi* című novellák rokon vonásairól lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Csáth Géza élete és munkái: Régimódi monográfia*, Bp., Magvető, 2019, 356–358.

¹¹ Pesti Napló, 1913. június 7., 1–3.

Alapvetően hagyományos felépítésű novellákról van szó, amelyekben Csáthnak főként a fordulat előzményeiről van mondanivalója, a végkifejlet körülményeivel azonban már kevésbé törődik. Holott érdemes volna mérlegre tennie, hogy a kiöltött kompenzáció hosszabb távon mennyiben működőképes. Az író megajándékozta hősnőit a sorskorrekcióval, a kallódó lelkek most látszólag jó útra tértek, de vajon hova vezet ez az út? Későbbi történések bizonyíthatnák a fordulat jogosultságát, mondhatni életrevalóságát. Esetleg éppen az derülne ki, hogy a pszichológiai kompenzáció csak átmeneti megoldást hozott, és végül minden visszatér a korábbi állapotba, esetleg az érzelmi-életvezetési káosz még tovább fokozódik. Enélkül a sorsokkal való mesterkedés csak írói fortély – alakjaink pedig papírmásé figurák a játékban.

Az eddig hosszabban elemzett novellákban az író az erkölcsi-ambíció és a szexuális komplex kölcsönhatása érdekelte. Levonhatjuk a következtetést: ha az egyik komplex zavarai megoldódnak, a másik már magától is „jól dolgozik” (lásd a három nő esetét), míg a szexuális komplex defektusa a személyiséget végzetes örvénybe sodorja (lásd Schmith Fábán és Jóska tragédiáját). Érdemes arra is figyelni, hogy Csáth nőalakjai felszínesek és szeszélyesek – részükről a férfiak úgymond „lecserélhetők” –, míg Schmith Fábán és Jóska végtelenségig ragaszkodnak az általuk *egyetlennek* tételezett, noha tönkrement kapcsolathoz. Az elkövetett gyilkosságoknak is ez az eredője. *Józanul* nem tudnak szembenézni azzal, hogy az asszony *nem* a társuk: Schmith leendő feleségének megjelenése a történetben, csakúgy, mint Rozié, eleve a végzetet hordozza magában.

Emberi belátás

Csáth alakjai közül csak kevesen sejtik, hogy a mélyben titkos minták, sorsvonalak húzódnak, és hogy ezekkel szemben nem érdemes lázadni. Általában jó körülmények között élő, modern értelmiségiek képesek annak a felismerésére, mennyi veszéllyel jár, ha a bennük rejlő, egymással vetélkedő motivációk konfliktusát nem tudják feloldani, avagy a „túlnőtt” komplexeket visszafogni.

Már sejtjük, hogy ezekben a *kiegyező* novellákban is az ambíció- és a szexuális komplex kölcsönhatása a meghatározó. Az *Úszóverseny* című novella¹² narrátora, Benedek, el tudja fogadni, hogy a felesége, Párkányi Júlia, a híres író nő, csak „dísz tárgynak” tekint (538). A feleség tegezi a férjét, lekezelő módon beszél vele, a férj viszont magázza az asszonyt. Benedek a sorban már a negyedik férj, a feleségnek együttélésük alatt is voltak kalandjai, és most új csábításra készül. Kiszemeltje Corinthy Artúr úszóbajnok. Megsajnáljuk Benedeket, akit a felesége sem tart igazi férfinak, és akinek csak statisztaszerep jut a „nagyok” világában. Benedek azonban okos: alárendelt helyzetében is megszerzi magának a számára lényeges dolgokat: kielégíti pénzkomplexét, és élvezi a személye iránt megnyilvánuló talányos érdeklődést. Mindemellett tudja a legfontosabbat: a felesége valójában démon és vámpír (metaforikusan értve). Tönkreteszi

¹² Pesti Napló, 1912. február 2., 1–3.

azokat, akik érzelmileg kötődnek hozzá. Benedek előre látja Corinthy sorsát: egy teára való meghívással kezdődik – a tréner tiltakozik, hiába –, és Corinthy soha többé nem lesz bajnok.

Egy másfajta, az író által szintén működőképesnek mondott szerelmi háromszögről tudósít az *Irén mama* című novella.¹³ Főhőse Sentei Sándor hivatalnok, aki a korán özvegységre jutott Irénnek a szeretője, és nem mellékesen a veje is. Sentei eredetileg Irént szerette volna feleségül, de Irén elutasította a házasság gondolatát a nála tizenkét évvel fiatalabb férfival. Kifogásai szerint a kisváros megszólta volna őket (erkölcsi és ambíciókomplex), illetve anyai kötelességét hangoztatta, miszerint leányát be kell vezetnie a jó társaságba, és férjhez kell adnia (fajfenntartási komplex). Ennek a dilemmának a feloldásaként vette el Sentei a számára többé-kevésbé közömbös leányt. Az erősen tanmese jellegű történetből kiderül, hogy Irént az erkölcsi komplex épségének megőrzése pusztán a látszatok szintjén érdekelte. A szituáció hosszabb távon persze itt is magában hordozza a lelepleződés és a botrány lehetőségét.

Párkányi Júlia, Benedek és Irén „csillapodott” viselkedésében minden bizonnyal az életkor és az ebből adódó élettapasztalatok is meghatározók. Vannak azonban Csáthnak olyan novellái is, amelyekben a fiatalok már eljutnak a reflexív személyiséggé válás küszöbéig. A *Bauer házassága* című történetben¹⁴ brutális fejlemények hatása alatt a jegyesek egyetlen nap alatt válnak valóban felnőtté, míg a *Tálay főhadnagy* című novellában lassan érlelődik a konfliktus, amely végül kompromisszumos megoldást nyer.¹⁵

Tálay főhadnagy vonzó férfi – hatása alól kevés nő tudja kivonni magát, ő azonban hűséges a feleségéhez, Irénhez, még ha az a maga gögös és rátarti módján (ezredes lánya) folytonosan érezteti is a férjével, hogy az nem elég jó hozzá (669). Irén viselkedése ebből a szempontból Párkányi Júliára emlékeztet (Párkányi démonisága nélkül) és – bármily meglepő – Roziéra: hiszen eltérő társadalmi környezetben és különböző módszerekkel, de mindhárom feleség a férjek szexuális és ambíciókomplexét „aknázza alá”. Ám hirtelen megjelenik Tálay gyermekkori barátnője, immáron ünnepezt szíznésznő, aki pár perc alatt visszaadja a főhadnagy önbizalmát (alapvetően ártalmatlan dolgokra kell gondolnunk). A feleség viszont gyanút fog, és a „régai pajtások” percek alatt lelepleződnek. A kisvárosban botrány készülődik.

Ekkor azonban az író felléptet egy idősebb házaspárt: Matild, a feleség, eszes és talpraesett házisárkány, a férj szintén katonatiszt, Tálay előljárója. Részletesen elmondadják a történeteket, külön-külön hallgatják meg Tálayt és feleségét, és lecsillapítják az érzelmi vihart. A cél érdekében itt-ott még hazudnak is; oly módon interpretálják az eseményeket, hogy az Tálay és felesége számára is elfogadható legyen, egyikőjük se szégyenüljön meg. Jótékony közreműködésük végül elsimítja az egyenetlenségeket, feloldja a nézeteltéréseket.

¹³ Pesti Napló, 1911. december 27., 1–3.

¹⁴ Bácskai Hírlap, 1907. június 23., 1–3.

¹⁵ Nyugat, 1914. június 1., 744–757.

Matild és a férje amolyan házassági tanácsadói pozíciót foglalnak el. Jelentést adnak a „fiatalok” sugallatainak, és irányt a megérzéseiknek: ám a reflexivitásra való képesség Tálay és feleségének érzelmi életében még csak alakulóban van. Csáth nem kevés íróniával ábrázolja az idősebb házaspárt – láthatjuk, milyenek lesznek Tálayék majd egykoron (Matild már évtizedekkel ezelőtt papucská fokozta le a férjét). Tulajdonképpen Matildékat izgatja az érzelmi vihar, hiszen ilyen intenzív élményekben nekik már régen nem volt részük: amikor aprólékos részletességgel elmondadják maguknak a színházi kalandot, titkon kéjelegnek, ám amikor útmutatást adnak, az egészet – látszólagos nyugalommal – pusztán technikai kérdésnek fogják fel. (Közben az ezredes némi utógondozást kap a feleségétől.)¹⁶

De mintha az író nem igazán hinne történetének pszichológiai motivációiban, ezért a tanulságokat Tálayval is elmondatja:

Bámulatos – morfondírozott. – Ugyanaz a dolog, ami alkalmas volt rá, hogy egy házaspárt örökre szétválasszon, az én házasságomat megjavította, és sokkal kellemesebbé, boldogabbá tette, mint azelőtt volt. Sőt, azt lehet mondani, hogy ha azelőtt nem is éreztem semmi hiányt vagy boldogtalanságot, a házasságom egészen addig a napig tulajdonképpen nem is volt igazán boldog. Különös dolog az élet! Az ember már szinte arra jut rá, hogy olyan, amilyennek az írók festik! (677)

Valószínű, hogy az utóbbi kijelentés is ironikusnak volt szánva, de nem kelt jó benyomást. Egyébiránt pedig – nem túl szerencsés megoldásként – hasonló, az olvasó intellektuális képességeit némileg alábecsülő oktatást találunk mind a *Muzsikások* (297), mind a *Vasút* (522) című novellák végén.

Rémtörténetek

Ha visszagondolunk eddigi novelláinkra, azok a történetek tűnnek erőteljesnek, amelyek tragédiával végződnek. Ebbe az értékítéletbe a tragédia érzelmi hatása is nyilván belejátszik, másfelől tragikus történetek esetében az írónak már nem feltétlenül feladata, hogy további fejleményekről tudósítson. Ez azért fontos, mert Csáthot – miként láttuk – a történetyszálak elvarrása a jó irányt vett fordulatot követően sem motiválta különösebben.

Csáth rémtörténeteiben nincsenek természetfölötti hatalmak, a végzet az emberi pszichében rejlik, amely megfelelő kontroll nélkül elvégzi a maga munkáját. Meyer Lőrincnek, *A kút* című,¹⁷ viszonylag korai Csáth-novella főhősének erősen sérülhetett az ambíció- és pénzkomplexe, amikor Jausz Konrád, a sógora elárvereztette a földjét. Feltételezhető, hogy Meyer önnön nagyravágyása miatt eredendően sem vetett számot a realitásokkal, óvatlan volt, és öntelt, ezért vesztette el a földjét. Most kútásással foglalkozik szakszerűtlen módon: munkatárs és megfelelő eszközök nélkül. A történet

¹⁶ Lásd Szajbély Mihály elemzését is – eltérő hangsúlyokkal: SZAJBÉLY, *Csáth Géza élete és munkái...*, i. m., 408.

¹⁷ Népszava, 1908. augusztus 2., 2–3. (*Kútomlás* címmel)

az antik sorstragédiák következetességével halad előre. Pár óra múltán a házigazda kisfia fedezi fel Meyert, akit a mély gödörben övig már betemetett a föld. A szerencsétlenség hírére emberek gyűlnek az udvarba, akadályozzák a mentést, súlyuk a földet a gödör felé nyomja. Korlátoltság hozza létre a körülményeket, amelyek között a végzet fellép. Segítője is van, Meyerné személyében, aki nem akar rosszat, de aki a kritikus helyzetben nem tud uralkodni az érzelmein. Minden azt kívánná, hogy józanul viselkedjen, de sértett ambíciókomplexe – amely elégtételre vár – előtör, és Meyerné végleg megharagítja Jausz Konrádot, az egyetlent, aki megmenthetné Meyert.

A viselkedésminták átörökítődnak. A gyerekek öntudatlanul is követik a felnőtteket, a kút fölé hajló eperfára is felmásznak, élvezik a „látványosságot”. A balesetből csak a forgatagot látják, a szerencsétlenség mélyebb vonatkozásait nem értik. Lényegében ez vezet *A kis Emma* című történetben¹⁸ bekövetkező tragédiához is. Emma egyfajta érzelmi katalizátorként lép színre. A naplóíró narrátor beteljesületlenül rajong Emmáért. Féltékeny a húgára, Irmára, aki szintén Emmáért lelkesedik, ám a két lány összevész egymással, és „a nagy barátságból [...] egyszerre csak nagy harag” lesz (546). A naplóíró nem láthatja többé Emmát, Gábor nevű bátyja pedig – jobb híján – amúgy is túlon túl rátartinak tartja a kislányt.

A felnőttek nézőpontjából jelentéktelen konfliktusokról van szó, Emma azonban elementáris hatást – Csáth terminológiáját megidézve: szenzációt – vált ki, mindhárom testvér ambíció- és szexuális komplexét izgatja. Emma viselkedése kihívó, de az általa keltett vágyakat beteljesületlenül hagyja. Útját végletes érzelmek kísérik, ezek azonban hirtelen akár az ellentettjükre is válhatnak. A kis Emmára – képletesen szólva – „a kis Rozi” név is illene. Rajongás, féltékenység és gyűlölet hullámai áradnak. Mindhárom testvér úgy érzi, hogy törlesztenie kell az „engedetlen” Emmával szemben. Önnön érzelmi kiszolgáltatottságukat, komplexeik sérülését csak úgy „orvosolhatják”, ha Emmát alávetettségbe, „bűnösségének” elfogadására kényszerítik.

A naplóíró az iskolában megtapasztalja, hogy erőszakkal megtörhetők az emberek, izgatni kezdi tehát a rejtély, a gyengébbek, az óvatlanok vagy a tudatlanok feletti uralkodás képessége. Az újságban a gyerekek részletes beszámolót találnak egy bűnös felakasztásáról, ami felkelti érdeklődésüket. Előbb állatokon próbálják ki hatalmukat. Az erőszak következményeivel nincsenek tisztában, márpedig szülői-társadalmi kontroll hiányában a sors brutális eszközt bocsát a rendelkezésükre.

*

Egy másfajta, szintűgy hatásos Csáth-novellatípus a pszichológiai tanulmány terminológiája szerinti konverziót mutatja fel: ezekben a történetekben a paranoid illúzió már átvette az irányítást a személyiség felett, nincs visszaút. A *Frigyes*¹⁹ és a *Dénes Imre*²⁰

¹⁸ Az Újság, 1912. május 1., 1–4.

¹⁹ Pesti Napló, 1914. április 4., 1–3.

²⁰ Esztendő, 1918. augusztus 1., 99–118.

című novellákban a szexuális komplex sérülése orvosolhatatlan (tulajdonképpen ide sorolható *A kisasszony* című történet is,²¹ ám ott a narrátor a paralízist jelöli meg kiváltó okként).

Frigyes esetében az érzelmi-szexuális kötődés kudarcát a mindent uraló kiválasztottságtudat (ambíciókomplex) fedi el. Frigyes egyfajta mentséget talál a múlt-ra – és a jelenre, hiszen a világ sorsának alakítójaként (ő ezt így gondolja) többé nem közeledhet a vágyott asszonyhoz. A novella különlegessége, hogy a hétköznapi szituáció analitikus és beteg párbeszédét idézi meg: amit a beteg mond, önmaga számára tényszerű és valóságos, míg az orvos számára téveszme, és metaforikusan értendő.

Csáth hagyományosan utolsónak tartott, *Dénes Imre* című novellájában ismét mindentudó narrátor szólal meg, a történet összefoglalása Csáth paranoiaelméletének. Egyetérthetünk Kőváry Zoltánnal abban, hogy Csáth a mélylélektan elveit – tulajdonképpen *saját* pszichológiai felfedezéseit – szépíróként gyakorta „iskolás” módon alkalmazta.²² Mindez azonban Dénes Imre történetére nem érvényes, hiszen ez az írás egyedülálló az elmondottak brutalitását, másfelől pedig a narrátor érzemmentességét tekintve. Önmagában is megrázó az, amit Csáth tudat velünk Dénes Imre reménytelen életéről, avagy az élet irgalom nélküli, sötét oldaláról.

Dénes Imre családjában az ambíció- és pénzkomplex mindennél fontosabb. A fiú érzelmi élete kamaszkorában szegényes volt, vele egyenrangú lányokkal nem akart ismerkedni, a szomszéd faluban lakó bárókisasszony és annak húga után vágyakozott. Amikor a család pénzügyi válságba került, az apa mindent a saját szempontjainak, önnön sérült ambíció- és anyagi komplexének rendelt alá, és úgy döntött, hogy a fiával Amerikába mennek pénzt keresni. Imre szeretetéttségének kielégítését egy fiatal amerikai nőtől várta, ideálja erősen hasonlított az otthoni bárónéra – és még inkább annak a húgára –, de a fiú képtelennek mutatkozván a kapcsolatteremtésre, legfeljebb egyfajta csodában reménykedhetett. Az amerikai nővel való viszonynak egyébiránt nem volt realitása, de Dénes Imre ezt kevésbé érzékelte, mígnem eljött a hazautazás ideje. A fiú a szeretett lény elvesztésébe nem tud beletörődni, otthon azután a nő emlékéhez kapcsolódó borotválkozás és ünneplőbe öltözés váltja ki első komoly dührohamát (lásd karácsonyi összetűzését anyjával). Egy ideig fásult szótlanságban tölti napjait, majd hamarosan jelentkeznek a téveszmék. Az amerikai nő különböző, állati és emberi alakzatokban mutatkozik meg a számára, és így üzen neki. Érdeemes figyelni arra, hogy Csáthnál az értelem „elhalása”, avagy a tényleges halál gyakorta különböző állatokhoz kapcsolódó vagy az állati sorsra utaló jellegzetességekkel társul. Jóska bárdal ütötte homlokukon Rozit, lényegében letaglózta, mint a marhákat szokták. A kis Emmát társai felakasztották, mint előzőleg a kutyákat. Az *Anyagyilkosság* című novellában a Witman fiúk anyjukat szeretnék ugyanúgy megkínózni, mint az állatokat

²¹ Pesti Napló, 1910. december 25., 81–82.

²² KőVÁRY Zoltán, *Morfium, matricídium és pszichoanalízis: Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életművében*, Thalassa, 20(2009), 2. sz., 11–12.

(146), és a gyilkosság elkövetésekor mindenekelőtt – az állatok megölésekor elsajátított – szakszerű kivitelezés érdekli őket.

Dénes Imre pedig egy disznó iránt érez szerelmet.

Végül

Miként erre már utaltunk, több késői Csáth-novella zárásaként a narrátor külön is elmagyarázza a tanulságokat: ezek az erősen didaktikus használati utasítások Csáth orvosi tanulmányának tételeit fogalmazzák át laikusok számára. Ekként is érvelhetünk amellett, hogy Csáth több késői novelláját a komplexelméletre építette, ugyanakkor Szajbély Mihály hívta fel a figyelmet arra, hogy Csáth már 1910 elején úton volt saját elméletének kidolgozása felé,²³ tehát elemzésünkbe joggal vonhattunk be ennél korábbi írásokat is.

Szövegeinkben Csáthot főként az egyéni ambíciók, a pénzügyek és a szexuális motivációk közötti kölcsönhatások foglalkoztatták. Több történetben ugyanaz a képlet mutatkozik, ám az eltérő társadalmi környezet, illetve a szereplők egyénítő ábrázolása elfedi az okok és következmények hasonlóságát (adódnak viszont nyilvánvaló ismétlődések, például *A kisasszony* című novellában a vágyott nő az óra ketyegésében szól a tébolyult férfihoz, Dénes Imre viszont drót nélküli telefon segítségével beszélget egész nap az amerikai nővel). A korabeli olvasó számára ezek az ismétlődések valószínűleg nem tűntek fel.

Csáthnál ugyanakkor a férfi- és a női sorsok nem felcserélhetők. Az elemzett novellákban a férfiakra az általuk elkövetett vétkek és kihágások miatt általában aránytalanul súlyos büntetés vár. És ami még rémisztőbb: büntetés vár a vétlenekre is. Az élet előbb-utóbb elhozza számukra azt a döntési helyzetet, amelyben nincsen jó választás. Ezzel szemben a sors a nőkkel szemben inkább megbocsájtó, kisebb-nagyobb tévedéseiket elnézi, vagyis Csáth esetükben szívesen visszafogja a fátum erejét. Többnyire. Ám ha egy nő hűtlen a férfihoz, vagy visszaél a bizalmával, akkor Csáth már nem kegyelmez. Viszont a novellák nőalakjai némi általuk tanúsított megértésért, szeretetért nagy jutalmakban részesülnek.

Legyen ez a végső tanulság.

²³ SZAJBÉLY, Csáth Géza élete és munkái..., i. m., 333.